

Azərbaycan nağıl dilinin morfoloji xüsusiyyətləri

Mələk Məmmədova
ADPU-nun baş müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: melekseid60@mail.ru

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. R.Ə. Hümətova,
filol.ü.f.d., dos. H.Q. Əliyev

Açar sözlər: şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor, Azərbaycan nağılları, dil vahidləri

Ключевые слова: устный фольклор, фольклор, азербайджанские сказки, языковые единицы

Key words: oral folklore, folklore, Azerbaijani tales, language units

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif mərhələlərini və inkişafını, ona məxsus olan səciyyəvi xüsusiyyətləri daha da dərinlən və ətraflı izləmək, eləcə də ədəbi dilin bir sıra nəzəri məsələlərinin həlli üçün görkəmli söz ustalarının dilinin öyrənilməsi ilə bərabər, şifahi xalq ədəbiyyatının dilinin, orada olan məqamlara, dil faktlarına toxunulması məsələlərinin də əhəmiyyəti böyükdür və həm də çox aktualdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatı bədii təfəkkürün məhsulu kimi xalqımızın mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısı olmaqla bərabər, ümumxalq dilinin və bu dil üzərində təşəkkül tapmış ədəbi dilin lüğət tərkibini özündə toplayan dəyərli bir mənbədir.

Şifahi xalq ədəbiyyatında söz xəzinəsinin bütün növlərindən – müxtəlif çalarlara malik dialektizmlərdən, arxaizmlərdən, danışiq-məişət leksikasından, frazeologizmlərdən, məcazlar sistemindən, leksik-semantik kateqoriyalardan istifadə etmək üçün folklorun imkanları böyükdür. Belə ki, folklorlarda lüğət tərkibindən hər cür istifadə olunması, sözsüz ki, bu sahənin genişliyindən və zənginliyindəndir.

Bu əvəzsiz söz sənəti nümunələrinin lüğət tərkibində bütün nitq hissələrinə rast gəlmək olur. Təbii ki, nağıl və dastanların dilində isimlər daha çoxdur. İsimlər obyektiv aləmdə mövcud olan əşya və hadisələrin adlarını bildiren sözlər olmaqla dilin lüğət tərkibində üstünlük təşkil edir. Hər hansı bir şeir və nəsr parçasında müqayisə apararaq, görürük ki, isimlər daha geniş yer tutur. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində isim mühüm rol oynayır.

Nağıl dünyasını əks etdirən: dərə, derya, cin, dağ, ilan, camaat, vaqiə, padşah, vəzir, qızıl, qılınc, qoçu, qalaça, qəsr, muncux, farmaş, xamralı və s. kimi sadə isimləri işlənmə tezliyinə görə müqayisə aparılsa bunların əksəriyyəti ümumişlək sözlər olub dilin bütün üslublarına xas olan ən fəal söz qrupudur. Onlar nağıl dünyasının yaradılmasında əvəzedilməz materialdır.

Azərbaycan nağıllarının 2005-ci il nəşrinin təqdirəlayiq xüsusiyyətidir ki, nağılçıların üslubuna toxunulmamış, buna görə də nağıllarda milli kolorit üstünlük təşkil etmişdir. Bu səbəbdən nağılların bir qismi sırf dialektlə, bir qismi isə xalq danışiq dilində təqdim edilmişdir.

Sadə isimlərin sırasında elələri də var ki, həmin sözlərin ifadə etdikləri predmet və hadisələr müasir dövrdə istifadədən çıxmışdır. Dilin aktiv fondundan passiv fonduna keçmiş bu dil vahidlərindən üslubi-tarixi çalarlıq yaratmaq üçün istifadə olunur: vaqiə (yuxu), vəzir, vəkil, sövdagər (tacir), dev, xurcun, farmaş, bəzircan, xoca, züryət və s.

— Bəy bir yanan, koxa bir yanan, bunu məhsulunu xırmanda qurtarardılar (zəmanənin

hökmü, s. 21).

— Mənim bu vaqiəmin mənası nədir? (Zəm. hökmü, s. 23).

Nağıl və dastan dilində loru söz və ifadələr də diqqəti cəlb edir. Nağılçılar loru söz və ifadələr vasitəsilə nağıl dilinin canlı çıxmasına, milli koloritin saxlanmasına nail olmuşlar. Bu tip sözlər nitqin təsir qüvvəsinin artırılmasına da təsir edir. Hər kəs bir-birinin əlindəkini qarmalıyırdı (“Zəmanənin hökmü”, s. 26).

Keçəl gördü, iş əngəlləşdi, aradan çıxmaq lazımdır (Zəmanə hökmü, s. 26)

Vəzir bağın qapısını marıtdıyıb durmuşdu (Zəm. hökmü, 29)

Göstərilmiş nümunələrdə götürmək əvəzinə qarmalamaq çətin, əvəzinə əngəl, baxmaq əvəzinə marıtdamaq, getmək əvəzinə aradan çıxmaq söz və ifadələri loru xarakterlidir.

Qeyd etdiyimiz isimlərdə dialekt sözləri də özünü göstərir.

Tezdən arvadı Əlmərdançün xamralı bağladı (Zəmanənin hökmü, s. 21)

Çörək növü olan xamralı Qazax dialektində hal-hazırda işləkdir.

Zaman keçdikcə, insan şüuru inkişaf etdikcə mövcud olan dil vahidlərindən yeni-yeni sözlər yaradılır. Dilin ifadə imkanlarının genişlənməsinə, zənginləşməsinə xidmət edən belə düzəltmə isimlər tədqiq etdiyimiz mənbələrdə kifayət qədər vardır: Başına dönüm, acıqdan şəhərə gedirəm (Zəmanənin hökmü, s. 22).

Qızılın yarısı qardaşdıqda mənə çatacaq (Zəm. hök., s. 23)

Qeyd etdiyimiz kimi, insanların şüur və təfəkkürü inkişaf etdikcə mövcud dil vahidlərindən yeni-yeni sözlər yaradılmışdır. Düzəltmə və mürəkkəb sözlər məhz bu inkişafın məhsullarıdır. Tədqiq etdiyimiz janrlarda mürəkkəb isimlərin rəngarəng növləri qeydə alınmışdır. Bu mənbələrdə mürəkkəb isimlərin çox işlədilməsi onların müxtəlif üslubi funksional vəzifə daşması ilə əlaqədardır. Belə mürəkkəb isimlərin bir çoxunun işlədilməsi nəticəsində nağılların dilində yüksək emosionallıq, xalq danışığı dilinə yaxınlıq meydana çıxmışdır.

— Kişinin üstündə kəsərtidən-zaddan bir tiyəsi də yoxdu (Zəmanənin hökmü, s. 22)

— Ya ölüm, ya burada ilan-çayana yem olum? (Zəmanənin hökmü s. 24)

— Özün də əhl-əyal sahibisən (Zəmanənin hökmü 22)

Dildə əşya və hadisələrin adlarını bildirən sözlər formalaşdıqdan sonra onların əlamət və keyfiyyətini adlandıran sözlər yaradılır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər – sifətlərin də tarixi qədimdir. Dilimizin ən qədim yazılı abidələrində bu qrupa daxil olan sözlər isimlər və feillər qədər işləkdir. Dil dəyişən və inkişaf edən bir sistem olduğu üçün digər söz qrupları kimi sifətlər də kəmiyyət keyfiyyətinə görə zənginləşmiş və dilin ifadə imkanlarının artmasında mühüm rol oynamışdır.

Məlumdur ki, lüğət tərkibində inkişaf iki istiqamətdə baş verir. 1. Yeni sözlər yaranır; 2. Cəmiyyətin və dilin inkişafı ilə əlaqədar bir qisim sözlər istifadədən çıxır və dilin aktiv fondundan passiv fonduna keçir və üslubda əlaqədar işləyə bilər. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, o cümlədən nağıl və dastanların dilində də yaşayır.

Araşdırılan nağıl və dastanlarda dildə həm işləklidən düşmüş, həm də müasir dövr üçün işlək olan sifətlər qeydə alındı.

“Şahzadə Əbülfəz” dastanından seçilmiş nümunələrdə sifətləri nəzərdən keçirək:

— Qadir Allah, sənin kərəmin çoxdu,

Tənəli söz xəncər, nizədi, oxdu; (s. 263)

— Yatıb, qəflətdədi, qalxmaz yuxudan,

Nalayıq insana can demək olmaz (s. 263)

— İman yad ellərdə candan usanı,

- Hərcaı sözlərdən hərdən üutanı (264)
 — Gördü bir nazənin sənəm, incə, miay qız oturub (265)
 — Bu müşkül isdən əl çəkin (272)
 — Bizim şəhərimizin bir ağaclığında bir büllur hamam var (273)
 — Qoyma məni yaman günə,
 Ver mənə aparıb, gedim! (276)
 — Sandığı açıb gördü ki, Şahzadə Əbülfəz al qanına boyanmış yatır (280)
 — Salam olsun sana, rəhmli şahım,
 Ədalətli şahı, et divanım! – 285
 — Bu zülmkar məni saldı tufana,
 Rəhm etmədi bir mən kimi cavana – 285
 — Biinsaf Kürdoğlu məni doğradı,
 Ədalətli şahın, et divanını! – 286
 — Ancaq yerində qurquru qaldı, nitqi qurudu (286).
 — Sərvnaz olub bivəfa,
 Bir sitəmkara dil verib – 286 s.
 — Rəna xanım çox ağıllı, sədaqətli qızdı – 287.
 — Qurban olduğum gülüzlü yarım,
 Dayan, gözəl yarım, mən də gəlirəm! 289
 — Ayrılığı saldı bir zalım fələk,
 Sərvnaz da nakam qaldı – 290 s.

Seçilmiş nümunələrdən məlum oldu ki, araşdırılan nağıl və dastanların dilində həm türk mənşəli, həm də alınma sifətlər işlənmişdir. Həmçinin fars mənşəli ön şəkilçilərlə yaranmış sifətlər də az deyil.

Müasir Azərbaycan dili üçün köhnəlmiş sifətlər: pünhan – gizli, xub – yaxşı fars mənşəli.

Türk mənşəli lı⁴ şəkilçisi ilə yaranan sifətlər üstünlük təşkil edir. Məhsuldar şəkilçi hesab olunan lı⁴ şəkilçisi istər milli, istərsə də alınma sözlərə artırılmaqla söz yaradıcılığında fəal iştirak edir.

Fars mənşəli kar şəkilçisi ilə sitəmkar sifəti müşahidə olundu ki, bu söz dilimizdə o qədər də işlək deyil. Həmçinin sifətlərin isimləşmə bilməsi bu nümunələrdə də özünü göstərir: Xublarının bir özgə cür halı var.

Xub – yaxşı, fars mənşəli bu söz tarixinə müəyyən dövrdə dildə işlək olmuş, zaman keçdikcə işləkliyini itirmiş, arxaıqlaşmışdır. Xublarının: cəm, mənsubiyyət, yiyəlik hal şəkilçilərini qəbul edərək isimləşmişdir.

Pünhan – gizli mənasında, fars mənşəli sifət kimi klassik ədəbiyyatda, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində işlənmə tezliyində malikdir.

Qeyd olunan mürəkkəb sifətlər öz tərkibinə görə müxtəlif və rəngarəngdir: bədəsil – hər iki tərəfi farsmənşəli, gülüzlü – fars mənşəli gül+üz türk mənşəli+lü milli şəkilçi. Mirzalı xan çoxbilmiş, dünyagörmüş adamları çağıraraq dedi.

Araşdırılan mənbələrdə baş verən hadisələri, qəhrəmanların daxili və xarici keyfiyyətlərini oxucuya daha aydın çatdırmaq üçün sifətlərdən yerində istifadə edilmişdir.

Məqalənin aktuallığı. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif mərhələlərində inkişafını izləmək, ədəbi dilin bir sıra nəzəri məsələlərinin həlli üçün şifahi xalq ədəbiyyatı dilinin əhəmiyyəti böyükdür və həm də çox aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Nağılların dilinin morfoloji xüsusiyyətləri araşdırılmış, bu janrın leksik tərkibi haqqında fikirlər söylənilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Praktik baxımdan bu məqalənin nəticələri əhəmiyyətli ola bilər. Belə ki, nağıl nümunələrinin dilinin araşdırılması lüğət tərkibini təşkil edən söz qrupları haqqında müəyyən nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, I cild. Bakı, 2005.
2. Xəlilov B., Müasir Azərbaycan dili, II hissə, Bakı, 2008.
3. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1977.

M. Мамедова

О морфологических особенностях сказок Азербайджана

Резюме

В представленной статье язык жанрового жанра отслеживался морфологически, с определенными частями речи, простыми, корректирующими, сложными словами.

M. Mammadova

About the morphological features of Azerbaijani fairy tales

Summary

In the presented article, the language of the genre has been monitored morphologically, with certain parts of speech, simple, corrective, complex words.

Redaksiyaya daxil olub: 30.03.2019